

Сивець Тетяна Василівна

аспірантка
Інститут філології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**КОНЦЕПЦІЯ ДУХОВНОСТІ В АГІОГРАФІЧНІЙ
КНИЖНОСТІ КИЄВОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(на прикладі “Життя Феодосія Печерського”)**

Культурне життя киеворусичів відзначається глибинним морально-етичним світоглядом. Однак домінантною рисою все ж таки постає синкретизм ідей і тем, котрі виражаються окремішньо, до кінця концептуально не сформовані, тому доводиться говорити про ейдетичну імплікативність культури, що функціонує у вигляді “філософем”. Орієнтири Київської Русі – це духовне удосконалення особистості, вивищення її екзистенційної сутності над тілесним, пошук гармонійного онтологічного сенсу через чуттєве та раціональне пізнання божественного, і що найголовніше – активна суспільна позиція діяльної особи. Відтак, етико-естетична категорія ідеально-духовного в середньовічній руській картині світу екстраполюється на елементи буттєвої значущості, гносеологічного споглядання, людиноцентричного дослідження та соціальну складову ментальної своєрідності киеворуського державного осередку.

Автори розвідки “Філософські ідеї в культурі Київської Русі” зауважують на тому, що ідеал русича в антропологічному розумінні співставляється з вільною особистістю, котра прагне до обопільної праці. Такий ідеал має суттєві відмінності від візантійського та західного (католицького) зразка, що криються в активності та раціональності на противагу традиції ісихазму з одного боку та споглядальній зосередженості з іншого [6, 114-115].

Концепція духовності середньовічної особистості найяскравіше прослідковується в агіографічній книжності. Християнство дуже сильно вплинуло на формування свідомості, культурної самоідентичності та навіть політичного бачення

державного устрою і дипломатичних відносин. **Мета нашого дослідження** полягає у детальному з’ясуванні християнського концепту СВЯТІСТЬ, який визнається науковцями як когнітивний центр із концептуальним вираженням периферії духовності в ментальній картині світу великокняжої Русі. Зазначимо, що В. Топоров називав християнську святість “надзвичайно складною категорією”. Це йому належить спроба встановити корелятивні зв’язки між дефініціями святості та софійності [3, 216].

Наукову новизну пред’явленої розвідки можна обумовити намаганням представити цілісне уявлення про духовну особистість як антропологічний маркер потужного культурного розвитку у вираженні етичних аксіологічних характеристик киеворуського суспільства. Так, життя Феодосія Печерського [4] чи не найповніше дозволить виокремити комплекс ціннісних складників, які допомагали особистості здобуватися найвищого рівня вираження морального ідеалу. І нагородою за це в мирському житті був процес канонізації – визнання людської сутності богоподібною, святою.

Стильова унікальність літератури давнього періоду тяжіла до алегорично-символічного методу сприйняття дійсності. І якщо урочиста проповідь максимально застосовувала екзегетичні прийоми символічного вираження авторської інтенції, то жанр агіографії будувався на білатеральному впровадженні фактографічного начала із елементами сакрального. Синтез фактів та символів апелює до питання композиційної специфікації жанру. Він побутував як дворівнева структура, де мотив богообробності чи духовного покликання тісно переплітався з мирською історією окремої постаті, і часто бувало так, що саме символічний рівень переважав над фактологічним, тобто був ідейно вищий за тлумачення концептуальної метафори ШЛЯХУ руського подвижника.

Загалом концепт СВЯТІСТЬ вважається внутрішньо-парадоксальною сутністю святого. З одного боку, це звичайна людина, яка має такі самі потреби, як і всі, а з іншого – його спосіб життя кардинально відрізняється від типових поведінкових норм, прийнятих у суспільстві. Вже згадана концептуальна метафора

ШЛЯХУ в житійній літературі замальовується антитетично до цієї ж метафори в паломницькому жанрі. Географічні характеристики мають схоже на тіньове призначення в тексті, натомість концептуальна схема ШЛЯХ – це РУХ може розкриватися в двовекторному вимірі: РУХ вгору та РУХ вниз, надаючи метафорі орієнтаційного визначення. Шлях святого – це рух від периферії (топонімічного кваліфікатора) до духовного центру, щонайперше у буквальному вираженні. У випадку із Феодосієм Печерським – це була втеча з Курська до печери Антонія, а згодом – до утвердження Києво-Печерського монастиря. Символічно такий шлях означає спасіння через вдосконалення душі. Крім того, “Житіє Феодосія Печерського” належить до преподобницького типу, де концепт ШЛЯХУ є системотвірним чинником, що відображає образний світ твору. На думку О. Александрова, підґрунтям для цього слугує картина світу, завдяки якій концепт ШЛЯХУ одночасно виконує роль сюжетного руху та надає духовного осягнення лику святого [1, 132–133]. Тому розмежування символічного у втіленні духовного простору та географічного аспекту у вираженні ШЛЯХУ дозволяє застосувати порівняльно-історичний метод всіх рівнів агіографічного тексту. До того ж вражає позиція О. Александрова щодо міфологічного комплексу в текстуальному плетиві прихованих ідей. Так, бінарна позиція смерть/воскресіння для міфологічного героя означає спосіб ініціації, проте язичницькі погляди були чужорідними для христинської релігії, тому відбулась певна контамінація смислів: феномен посвяти у чернецтво, як не дивно, надзвичайно подібний до процесу ініціації. Під час таїнства відбувається своєрідне відречення людини від колишнього мирського життя, а також дається нове ім'я. По-друге, частотний мотив плодючості, який у язичницькому світогляді уособлювали окремі божества, в “Житії Феодосія Печерського” перетворюється у мотив окормлення. Цікаво, що ставши ігуменом, Феодосій “окормляв” не лише духовно, а й завдяки його молитвам, за свідченнями братії, продовольча криза ніколи не давала впасти в сум'яття ченцям. Неочікувано з'являлись вози з медом, мукою чи то грошима, за що ігумен

дякував Богу та ніколи не сумнівався у Його милості до щирих молитов. У цьому випадку проступає натяк на одну з головних категорій у житійному жанрі – ЧУДО. Для братії те, що відбувалось по молитвах Феодосія, було справжнім дивом, а не вигаданою фантазмагорією.

Не можна не помітити накладання міфологічної свідомості на релігійну, що проявляється в образі печі. Піч – сакральний символ-портал між потойбіччям та реальним життям. Як відомо з “Житія Феодосія Печерського”, він довгий час випікав просфори, трудився біля печі. Зважаючи на теоцентричний характер літератури Київської Русі, можемо припустити, що образ печі та просфори уособлюють важливість таїнства Євхаристії: адже “святе тіло Христове”, немов вогонь обпалює у горнилі людські гріхи, якщо вони дійсно омиті сльозами каяття.

Ще один образ, який привертає до себе увагу – це печера. З нею пов'язане “Житіє Антонія Печерського”, духовного наставника Феодосія, перші кроки до духовного сходження Феодосія як ченця та розбудова цілого печерного монастиря навколо місця проживання Антонія. З християнського погляду, образ печери розкриває ідею індивідуального спасіння. Через екзистенцію духовного сирітства подвижник здатен бачити життя духовними очима, а розширення сакральної печерної локації нашттовує на думку схрещення ідеї індивідуального спасіння з колективним, що можливе тільки через усамітнення.

Типовим для образу святого є чудесне народження. Нестор, автор “Житія Феодосія Печерського” зазначає, що священик, який здійснював таїнство Хрещення, був прозорливим і відчув, що ця дитина буде змалку служити Богові. Тому ім'я дав йому відповідне – Феодосій (“даний Богом”). Хоча печерський ігумен мав змінити його при таїнстві посвяти, але Нестор не акцентує на цьому уваги, для нього важливо зосередитися на концепції духовності, витворення концепту СВЯТІСТЬ.

Умовою сходження до святості було також аскетичне життя. Феодосій не раз намагався притіснити плотську сутність різними методами. Крім того, що він з юності носив обірваний простий одяг та терпляче переносив глузування однолітків,

майбутній ігумен витримав і жорстокі побої матері, яка була суворо налаштована проти вибору сина. Кайдани, численні синці доповнилися згодом тяжкою працею, адже Феодосій не цурався носити воду та рубати дрова нарівні з братією. Коли ж мудрий проповідник залишався наодинці, то не раз оголяв своє тіло до пояса, щоб комарі та інші комахи кусали його.

Взаємопроникнення світської та церковної етики виражалося у сприйнятті ченця як “духовного воїна Христа”. Тому не дивно, що Нестор вдається до використання військової лексики під час змалювання двобою Феодосія з бісами (“полчища бысыв”, “хоробрий Феодосий”, “оградивя оружием крестным и въстаб”) [3, 224]. Лицарський кодекс, який був досить популярним у середньовічній Європі, розвинувся і на території Києворуської держави. І хоча воїнською повістю називають “Київський літопис”, а ідеал лицарської поведінки з доповненням мудрої політики по праву належав князівській верхівці, сфера духовенства не була відсторонена від лицарської етики. Зважмо, що монастир поставав як міні-держави із своїм уставом, де міжусобиці велись не між зовнішніми явними ворогами, а невидимим світом бісів. Зброя ж ченців вражала – це були піст та молитва.

Саме Феодосію належить місія адаптації монастирського укладу на Афоні до давньоруської дійсності, він сформулював постулати, які чітко показували церковну лінію поведінки в часи князівських чвар, а також означив риси ідеального правителя-християнина, завдяки мудрості якому по силі здобутись на місце очільника наймогутнішої християнської держави за будь-яких обставин. О. Замалеєв і В. Зоц обстоюють думку про те, що печерський ігумен не дарма так возвеличував іноцтво. Метою Феодосія, як відзначають вчені, було довести необхідність чернечого нагляду за суспільним життям і державною владою, оскільки морально-ціннісні орієнтири закладались Церквою найперше у духовному вихованні, яке поширювалось і на політичні відносини [5, 60]

Відомо, що євангельські настанови апелюють до двох чинників, які гарантують людині праведний шлях і наслідування

Царства Небесного: віри та добрих справ. Здавалося б, чим більше благодійних вчинків у житті християнина, тим більші шанси на милість Всевишнього. Однак духовна інтенція Феодосія була інакшою. За словами В. Горського, подібна позиція людини, яка рахує свої добрі справи, корелює з євангельським образом фарисея, натомість печерський подвижник сприймав свої дії як крихту того, на що здатна людина. І чим більше добра вона поширювала, тим менше підносилося у своїх очах, оскільки добродійність була не самоціллю, а лише закономірним кроком до утвердження в собі християнського духу [2, 155-156].

З ідеєю добродійних справ пов’язаний ідеал смиренномудрості киеворуських книжників. Концепція духовності, представлена в Києво-Печерському патерику, особливо акцентує увагу на феномені смиренномудрості як головному чиннику трансформації свідомості до XIII ст. Очевидно, що перші християни на Русі, прийнявши святе Хрещення, вже мали шанси на спасіння, проте з часом для праведного життя цього було замало, особливо коли йшлося про чернецтво. Стати іноком, тобто стати “інакшим” – означало зректись усього земного і уподібнитись до ангельського ідеалу. Важливими моральними складовими ставали учительство, милостиня, любов до бідних та сиріт. Феодосій за свого життя двічі пройшов шлях зречення світського: залишив батьківський дім та погодився на подвиг монашества.

Розвиток християнства за часів Володимира Великого культивував ідеал апостольського життя, тому особливе ставлення до книжної мудрості було помітне і у державній політиці. Життя печерських подвижників, як і Феодосія, містять натяки на шанобливе сприйняття науки і книжного вчення. Аргумент на користь того, що наука лише сприяє формуванню навичок толерантності та освіченості, був досить сильний, але не превалюючий. У “Житті Феодосія Печерського” не раз натрапляємо на зауваги Нестора щодо кмітливості юнака, швидкого сприйняття книжної мудрості та застосування цього знання у житті. Проте автор цілеспрямовано підкреслює, що досконалість

печерського ігумена була пов'язана далеко не з книжністю, а внутрішнім прагненням до гартування духу.

Насамперед, це проявлялось у специфіці взаємин Феодосія зі світом, своїм оточенням, мирянами та представниками князівської верхівки. Становлення концепту СВЯТІСТЬ прямо тяжіє до утвердження святого у своєму покликанні. Те, як Феодосій ставиться до навколишнього світу та до духовного удосконалення внутрішнього “я”, наштовхує на думку про сприйняття святості не лише як Божого дару, а й значного докладання вольових зусиль на шляху до самоствердження. Святість була часто пов'язана з обраністю людини для служіння Богові від самого народження, і Феодосій не є виключенням, або позбавленням особистості від усього плотського, чого, до речі, не оминув і печерський ігумен. Багатогранність постаті Феодосія визначається поліфункціональною реалізацією його здібностей впродовж мирського шляху: він і фундатор чернецкого життя у Київській Русі, і мудрий правитель у монастирському осередку, і талановитий проповідник, і духовний наставник, і політичний радник князя.

Отже, подолання плотського начала як один із способів прояву смиренномудрості входив до моральної програми досягнення святості. Однак не слід визнавати моральність та святість тотожними поняттями. Моральні вчинки людини, перш за все, були передумовою до досягнення святості або наслідком, що закономірно визначав сутність праведного християнина. Завданням святого є вказівка на шлях до спасіння, що можливий причетністю через доручення до Святого Духа. Бути богоподібним означає прагнути до ідеалу смиренномудрості через добродійні справи. Усвідомлення власної гріховності звільняє людину від найстрашнішого смертного гріха – гордині, подолання якого уможливлює людську душу зайняти місце скинутого янгола. Так, концепція духовності у агіографічній книжності поєднувала велику кількість аспектів щодо найвищого сходження людини – святості. А найголовнішим все ж залишалась діяльність для добра ближнього, це засвідчувало духовне зростання і уможливлювало віднайдення в

людській сутності божественного. Завдяки такій духовній інтенції Феодосій ніколи не цурався найтяжчої роботи, будучи вже ігуменом монастиря, та зміг залучити велику кількість заможних людей до благородної справи – зведення святинь.

Примітки

1. *Александров А. В.* Образный мир агиографической словесности : Статьи и материалы (1990–1997). – Одеса : Астропринт, 1997. – 176 с.
2. *Горський В. С.* Святі Київської Русі. – К. : Абрис, 1994. – 176 с.
3. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 304 с.
4. Житие Феодосия Печерского / Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 305-391.
5. *Замалеев А. Ф., Зоц В. А.* Мыслители Киевской Руси. – К. : Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1981. – 159 с.
6. Філософські ідеї в культурі Київської Русі : Зб. наук. праць за матеріалами II давньоруських історико-філософських читань “Філософські ідеї в культурі Київської Русі” (Полтава, 10 червня 2009 р.). – Полтава, РВВ ПДАА, 2009. – 127 с.